

nord
nytt

6

nordisk tidsskrift for folkelivsforskning

Folkemedisin

Studier av eldre og nåtidig praksis

fra
nord
nytt

Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning
Nr. 6 december 1979

side 49-62

© **Per-Olof Johansson: Åreladning og Bonde-Practica**

www.per-olof.dk

Åreladning og Bonde-Practica

af Per-Olof Johansson

Artiklen påpeger, at Bonde-Practica er en popularisering af humoralpatologien (i: læren om sygdommes opståen af vædskerne), og den rejser spørgsmålet, om ikke bogens mange oplag og lange liv kan have haft en forsinkende betydning for den folkelige udbredelse af kendskabet til de naturvidenskabelige opdagelser.

Debatoplæg

Hovedinteressen omkring den lille bog Bonde-Practica har ligget dels i dens betydning for bønder dels i dens relation til vejr-traditionen. Da bogens fulde titel også er »Bonde-Practica eller Vejr-Bog» synes det at være lige ud ad landevejen.

Men practica har en bestemt betydning i retning af forudsigelse 1) - også af andet end vejret, f.eks. sundheden, og vejr betyder derfor både vejr, vind og luft og altså eet af de fire elementer.

Man kan pege på, at selve opbygningen af humoralpatologiens teori med nutidens øjne har gjort den til et velegnet redskab for folkemedicinen.

Bonde-Practica er en renlivet popularisering af humoralpatologien. Den er stivnet og udspreder sit syn i 300 år. Om den fik en betydning for 18 og 1900 tallets folkemedicin kan måske ikke bevises, selvom den for den folkelige bevidsthed kom til at fremstå som en bog med en alternativ viden der ikke var i konflikt med folkemedicinen.

Det kan da nævnes, at Kloge-Søren havde et defekt eksemplar af Bonde-Practica 2), og at der i et af Det Kongelige Bibliotek ejet eksemplar står: »Har tilhørt: Herr Strande, Gudme, Lemvig, Niels Henning Strande: samt klog mand og urmager Ørnskoni, Vandborg (Ringkjøbing Amt)» 3).

Går vi længere tilbage, bliver forholdet til folkemedicinen endnu mere problematisk. Det følgende er derfor nærmest at forstå som et debatoplæg. Efter hvad jeg til dato har kunnet

komme frem til, ved ingen med sikkerhed noget om i hvilket omfang almuen brugte åreladning, hvordan og hvorfor. Man ved lidt fra begyndelsen af dette og slutningen af forrige århundrede, derefter lader det til at vi er overladt til en række mer eller mindre troværdige indirekte beviser. Kan åreladning før 1800 overhovedet siges at være folkemedicin?

Humoralpatologien til begyndelsen af 1500-tallet

Sætter vi en forsøgsvis grænse ved bogtrykkerkunstens større udbredelse, kan vi gætte på, at den lærde medicin før denne tid kun i ringe grad udbredtes blandt almuen, selv om den nok blev anvendt på almuen (i klostre, i badstuer og hos bartskeerere). Det var et fåtal i samfundet der ikke var analfabeter, og således kunne gøre sig håb om at blive indsat i de lærdes viden. Men nogle hovedregler og håndgreb har nok været fælles eje. En minutøs vejledning for lægfolk kan der ikke have foreligget. Men skønt det byder på store vanskeligheder for os at forstå humoralpatologiens grunde, sammenhæng og finere forgreninger, er det jo ikke sikkert det har været så svært - i 1300-tallet f.eks. da det var den videnskabelige viden per se.

En fremstilling af lægekunstens grundlag før 1500 kan læses mange steder, og samstemmigheden er måske ikke så stor, alt efter hvad formålet nu har været: at fremdrage en personlighed, at finde spirerne til naturvidenskaben, at beskrive en tidsperiode som en enhed.

Det følgende er da min personlige ekstrakt.

Mennesket er skabt af fire elementer, jord, vand luft og ild, det han har mest af, bestemmer hans natur.

Af jorden som er kold og tør bliver der en melancholicus, tung og jordagtig, lignes ved høsten og jordens natur. Af vandet er mennesket kold og våd, med hvid farve, en flegmaticus, lignes ved vandets og vinterens natur. Af luften er han varm og rød og dejlig, en sangvineus, og lignes ved våren og luftens natur. Af ilden er han hed og tør, en colericus, og lignes ved sommerens og ildens natur.

Ihvorvel disse fire elementer for os fremstår som *fysiske*, er det ikke sådan at forstå. Det må forstås som kvaliteter som rangerer over og er bestemmende for det fysiske 4). De fire elementer danner det fysiske, verdenslegemet, som er en enhed. På samme måde er menneskelegemet en enhed, dannet af elementerne.

Mens vi mener at forstå den »primitive« tanke, der ligger i at dele verden op i ild, jord, vand og luft, står vi af, når samme inddeling eller teori overføres på mennesket. Men for en tankegang hvor »begreberne« var så virkelige, ja mere virkelige end den såkaldte fysiske virkelighed, var det ligetil.

Den proces, som ved henstand af blod, deler den i serum (gul), og blodkage (mørkerød forneden, lyserød foroven) med ved akutte sygdomme et tyndt lag udskilt fibrin (hvidt) på overfladen, har måske været en bekræftelse på, at der i mennesket fandtes fire livsvædske: rødt blod, gul og sort galde og hvid slim, men næppe udgangspunktet, da selve denne måde at drage slutninger fra eksperimenter til teorien hører en senere tid til.

Humoralpatologiens grundregel findes i det hippokratiske skrift »Om menneskets natur« og lyder: » *Menneskets legeme indeholder blod, slim, gul og sort galde, og det er disse som danner menneskets natur, og som er årsagen til sygdom og sundhed. Mennesket er således sundest, når disse vædske m.h.t. blanding, styrke og mængde står i et vel afpasset forhold til hinanden, det lider, når nogle af disse vædske findes i for stor eller lille mængde eller findes adskilt i kroppen og ikke blandet med alle de øvrige.* »

Via Galen og Salerno-skolen forbliver dette grundlaget for den lærde medicin langt op i 1600-tallet.

For at genskabe sundheden dvs. ligevægten, brugtes fire terapeutiske metoder. 1) den fjernende (afføring, opkast, åreladning) 2) sammentrækkende eller styrkende metode (søvn, sovemidler)

3) fordøjende eller dæmpende metode (urindreven) og 4) den bevarende metode (søvn og diæt)5). Åreladen er ikke et universalmiddel, men en mulighed blandt flere. Og på grund af begrænsninger bestemt af årstid, alder og angrebet legemsdel, er det egentlig ikke en metode, man skulle forvente blev universalmiddel.

Hvad jeg ønsker at fremhæve er, at humoralpatologien byggede på en fundamentalt anden virkelighedsopfattelse end vor egen. Hvis vi ikke holder dette fast også i vor sammenligning af de enkelte dele i vor kultur og datidens, får vi disse meningsløse udbrud om, hvor herligt vidt vi har bragt det.

Hvor vor naturvidenskabelige erkendelse af mennesket tager udgangspunkt i noget kvantitativt, tog humoralpatologien udgangspunkt i noget kvalitativt.

Når disse to opfattelser stilles overfor hinanden, taler man ofte om det samme - som dog ikke er det samme. I kraft af at vi har overtaget ordene og givet dem et nyt indhold!

Efter vor tids opfattelse byggede humoralpatologien på forkerte kendsgerninger, om hjertet, om blodet, osv. Men sagen er nok den, at den slet ikke byggede på kendsgerninger i vor forstand.

Om religionen vil vi måske nu sige, at den bygger på psykologiske kendsgerninger. For os er humoralpatologien måske mere en religion end en videnskab. De fire elementer ild-vand-jord-luft er navne på de fundamentale kvaliteter, man kunne ikke *tænke*, at der var flere, færre, det var de psykologiske kendsgerninger som holdt tilværelsen sammen.

Når vi idag godt kan blive lidt rystede over, på hvor ringe grundlag et så drastisk indgreb som åreladning blev foretaget, må man huske, at begrebsfundamentet altså talte for indgrebet *og* at vi må erkende, at det også set med nutidens øjne dels *kunne* have positiv virkning, dels kunne give *fornemmelsen* af positiv virkning. Positiv virkning f.eks. ved for højt blodtryk. 6). (Havde for højt blodtryk været så udbredt som idag, ville det sige at mere end hver anden patient ville have fået det bedre efter en åreladning). Positiv virkning også ved andre overtryk (hjerneblødning). Positiv virkning ved diverse betændelser når indgrebet skete i umiddelbar nærhed af disse. Flere og mere specielle tilfælde kan sikkert findes.

I midten af 1800-tallet bevistes det, at åreladning var direkte skadelig ved lungebetændelse. Ikke desto mindre holdt man ikke straks op med at anvende det, da det gav fornemmelsen af lindring 7).

En anonym undersøgelse af grundene til idag at give blod ville formentlig afsløre, at mange stadig mener det er godt at blive åreladt, og at de har det godt bagefter.

Nutidens usikkerhed omkring »rigtigt» og »forkert» bør her også tages med ind i billedet.

Uden nogen ændring i fundamentet for lægevidenskaben, er der i et ungt menneskes liv sket overraskende skift i opfattelsen. Det er fra det store til det små. Først lærte vi, at det var rødt jod, der skulle bruges mod overfladiske skrammer, for tiden er det brintoverilte. Først hørte vi om, hvor længe man lå i sengen på hospitalet, nu er det hurtigt op at gå. Først kom vi brandsalve på det forbrændte sted, nu skal det under koldt vand. Først pakkede vi ungen ind ved feber, så skulle vi klæde ham af. Først lærte vi Holger Nielsen metoden, nu bør vi lære mund til næse. Først lærte vi at vende bunden i vejret på den som fik et fremmedlegeme i luftrøret, nu skal vi bruge mellemgulvsgreb. Først brugte vi bare penicillin, så blev bakterierne resistente. Først brugte vi bare røntgen, nu skal det være absolut nødvendigt. Skønt vi i grunden har tænkt rigtigt, har horisonten på en eller anden måde alligevel været for snæver.

Men om åreladningens velsignelser var næsten ingen i fortiden usikre. Hele middelalderen og op til midten af 1800-tallet vidste enhver, at åreladning kunne være godt. Hvor den humoral filosofi blev til astrologi kunne der opstå konflikt med kirken, men ellers kan man ikke sige, at religionen og læren om de fire elementer var i strid med hinanden. Der var snarere tale om en symbiose.

Den kendsgerning, at kirken forbød dissektion af mennesker og dermed forhindrede en tidligere afsløring af misforståelserne af hjertet og kredsløbet er ikke en tilfældighed. Når forbuddet overholdtes tror jeg ikke det vidner om kirkens magt, men om at det ikke var i strid med humoralfilosofiens fundamentale doktriner.

Argumenterne om åreladningens hvorfor og hvor og hvornår kunne divergere indenfor humoralpatologien, og de kunne divergere mellem de nye teorier, men åreladningen bestod.

Det er da paradoksalt, at samtidig med at der sker et skred i grundopfattelsen i den lærde verden, sker dette skred alligevel så langsomt, over så mange år, at det næppe formidles til almuen eller hvad underklassen ellers skal kaldes.

Tværtimod er det som formidles den opfattelse, som skredet tager sigte på at forkaste!

Mens ingen del af almuen før 1500 f.eks. havde en chance for andet end at lære nogle hovedregler for hvor og hvornår man skulle årelade, evt. overdraget ved en endnu ældre tradition, får den i kraft af bogtrykkerkunsten i tiden derefter et detaljeret apparat stillet til rådighed, som kun i den første trediedel af her omhandlede periode svarer til »tiden».

Teori og praksis 1500-1800.

Mens astrologien i kraft af Kopernikus opdagelse af jordens gang omkring solen blev angrebet i sit fundament, blev humoralpatologien nok angrebet ved hjertet, men i kraft af dens karakter af kvalitetslære, måtte den nye opfattelse stå fuldt færdig, før den gamle forsvandt.

Det var ikke nok, at Vesalius rejste tvivl om eksistensen af hjertets galenske »porer», at Harvey demonstrerede at blodet løb i et kredsløb, drevet rundt af hjertet, at en anden opdagede iltoptagelsen i lungerne, en anden igen hårkarnettet osv.

Før alle disse opdagelser kunne gøres, måtte der være sket et skred i bevidstheden om hvad der *kunne* undersøges.

En fransk læge fra 1500-tallet, Jean Fernel, udtalte om overgangen fra anatomien til fysiologien: *»vi bevæger os fra hvad vi kan se og føle, til hvad der kun kan erkendes ved meditation»*. Det var her bruddet kom. Man gav sig til at undersøge, hvor ingen før i virkeligheden mente man kunne se og føle. Først erkendelsen af blodets bestanddele i 1800-tallets midte gjorde det af med teorierne om det syge blod. I praksis tog opgøret endnu længere tid.

Hvis denne udvikling skete uden at almuen opdagede det, var det, antallet af læger taget i betragtning, ikke så mærkeligt.

Der var imidlertid bartskeerere i de fleste større byer, der var apothekere, i 15-1600-tallet var der badstuemænd, der var omrejsende specialister kaldet landefarere, okulister og stensnidere, af varierende kvalitet. Der var jordemødre, smeden, bødlen, der var kloge mænd og koner.

Skulle jævne folk have sygehjælp, måtte det være indenfor denne kreds af mennesker, den skulle findes.

Det sociale liv omkring badstuerne dannede grundlaget for et helt erhverv »badstuemændene», der forsøgte at konkurrere med bartskeererne om at måtte årelade, kopsætte, forbinde og cure folk. Det blev bartskeererne, som løb af med authorisationen til det kirurgiske, vel i kraft af et effektivt lav og selvjustits med den faglige kunnen. Bartskeerermesterens kunnen dokumenteredes ved hans medlemskab af lavet, embedet købte han af den tidligere ejer eller arvingerne. I 1700-tallet begyndte der at udvikle sig »examen», i begyndelsen dog uden der blev givet prøve på praktisk kirurgi.

I 1785 måtte bartskeererne endelig tage afsked med kirurgien, men de beholdt dog retten til at årelade, trække tænder ud og sætte klyster. Kontrolsystemet var jo ikke så udviklet som nu, afviklingen af tidligere former tog tid, idet de daværende mestre bevarede deres praksisret.

I det københavnske bartskeererlavs segl ses lavets skytshelgener, Cosmus og Damianus med deres attributter: et blodkoppeglas og en åreladekniv. Bartskeererne årelod. Hvordan praksis egentlig var over de her omhandlede 300 år er det svært at danne sig en opfattelse af. I Holbergs komedier sværger barbererne til åreladning og humoralpatologi, og denne skulle altså hos dem være velbevaret til midten af 1700-tallet? Det er en mulighed, men bedre beviser må kunne findes, i så fald. Efter forordningen af 1736 med mundtlig prøve i hvert fald i teori, kan man vel forvente, at humoralpatologien forsvandt som bartskeerernes doktrin.

Bonde-Practica,
Eller
Behr-Bog,

Hvoraf man fandt kiende
Det gandske Aars stedseva-
rende Løb og Behrligt, fra
Aar til Aar.

Nu paa ny forbedret, og med mange skøn-
ne Figurer beprindet.

Trykt Aar 1744.

Hjælp til selvhjælp

Men trods det, at almuen kunne trække på mer eller mindre authoriseret lægehjælp, har selvhjælp og nabohjælp været langt det mest almindelige.

I 1700-tallets Persien var humoralpatologien endnu enerådende, og en fransk rejsende Chardin fortæller herom, at perserne gør så lidt væsen af åreladning, at de foretager den selv og uden lægens anordning, så snart de føler lidt kløe, lidt uro i blodet, tunghed i legemet eller lignende sygdomsfornemmelser 8).

P.A.Schleisner fortæller i 1849 om Island: *»Man kan gerne sige, at ligesom enhver islænder er sin egen smed, eller i det mindste forstår at beslå en best, således er også enhver sin egen læge, eller har dog et eller andet kendskab til lægekunsten».*

Kan det tænkes, at der i disse beretninger er noget der minder om Danmark før 1800?

P.A.Schleisner redegør iøvrigt for, hvordan hver kvaksalver ruger over deres manuskripter som skatte, og navnlig omhyggeligt skjuler dem for lægerne! Han er dog kommet i besiddelse af et par stykker. *»Især er det hele ejendommelige åreladsvæsen udbredt overalt; dette kan man forresten endnu træffe spor af i Sjælland og Jylland ligesom i Sverige».* Men grundlaget i manuskripterne er de humoral-astrologiske regler for åreladninger. Tiden er forpasset, og den gamle lærdom blevet til 'kvaksalveri'. Disse regler stammer hverken fra Galen eller Ptolemæus, men det troede man i hvert fald i 15- og 1600-tallet.

Den astrologiske medicins regler til bestemmelse af om og hvor og hvornår åreladning skulle finde sted, er mangfoldige. Men efter »Centiloquim» tillagt Ptolemæus tog man reglen at den kropsdel, som svarede til et givet dyrekredstegn »ikke måtte berøres med jernet» når månen stod i det pågældende tegn. I Hermes Trismegistos: »latromathematica» fandt de lærde de udarbejdede regler for, hvordan dette skulle forstås, sammenholdt med et Galen tillagt skrift 9).

Udover mere almene regler, som det blot drejede sig om at lære og huske: forholdet til årstiden, alderen og månen, var det altså nødvendigt løbende at kunne »se i kalenderen» Billedkalenderen var et sådant folkeligt redskab, uden der hermed er sagt noget om disses udbredelse. I starten var de håndskrevne, man kender en enkelt dansk der er trykt, flere udenlandske trykte kendes. Sigfrid Svensson har fundet fragmenter af en håndskreven billedkalender som han daterer til o. 1700.

Denne sidste har dog manglet den tabel som her skal omtales. Billedkalenderne var evighedskalendere. Udover måned, ugedag, festdage angav de dagens månebogstav, som i forbindelse med årets gyldental angav i hvilket dyrekredstegn månen stod. Den hertil anvendte tabel kaldtes »tabula signorum». Kendskabet til anvendelsen af disse billedkalendere måtte man have andet steds fra, for der var ikke plads til brugsanvisninger! Men de vidner om kendskabet til astrologica medica 10).

Selve oprindelsen til udarbejdelsen af en tabula signorum fortaber sig altså til de første århundreder af vor tidsregning. Men bogtrykkerkunsten giver den en helt ny udbredelse, udenfor astrologernes og teologernes kredse.

I trykte tidebøger, i salmebøger, i hyrdekalenderen knyttedes til den stedsevarende kalender en tabula signorum.

Og så fik man plads til at give en forklaring på anvendelsen, og til nærmere at præcisere reglerne for åreladning, trykte åreladningsmanden så enhver straks kunne se, hvilken kropsdel hvilket tegn regerede over.

Af de fem danske salmebøger fra før 1556, hvoraf eksemplarer kendes, er de tre udstyret med kalendarium, tabula signorum og råd for åreladning. Nemlig Chr. Pedersens Salmebog 1533 (jvnf. hans Tidebog 1514), salmebogen trykt af Hans Vingård 1553 og samme salmebog trykt af Jørgen Richolff 1556. På tysk, fransk og engelsk findes fra samme periode en såkaldt hyrdekalender, der er langt mere omfattende, men som har identiske regler. Med de store huller der er i rækken af bevarede tryk, må det dog være tilladt at konstatere den store lighed der er mellem såvel åreladningsregler og månedbilleder i hyrdekalender, salmebøger og -Bonde-Practica!

Det gamle videreføres i bogtrykkerkunstens nye form. Men hvor den stedsevarende kalender var praktisk, når man var bundet til at skrive kalenderen i hånden, åbner bogtrykkerkunsten for almanakken, som kun gælder for et år 11).

Dermed faldt behovet for tabula signorum bort, idet det i almanakken anførtes for hver dag hvilket dyrekredstegn månen stod i. Samtidig kunne åreladningsråd gives dag for dag, ved særlige tegn, eller via aspekterne (vinkel mellem planeterne to og to) som var enten 'gode' eller 'onde'. Almanakken kunne så i en art tillæg give nogle almene regler for åreladning, ja og så

Fra dette århundrede findes folkelig åreladning fotografisk dokumenteret. I afbildninger fra tiden før 1800 er miljøerne andre. Det er adel og borger, og åreladningen foretages som regel åbenbart af en autoritet. Ovenstående billede i Der Schapberders Kalender, 1523 er ikke at forveksle med et snapshot. Det er en efterskæring af en tilsvarende illustration i Eyn nyge Kalender 1519, som igen ect. (UB II, Kbh.).

meget andet. En af almanakkens mange funktioner var altså at være en lægebog.

Den ældste kendte trykte almanak på dansk er fra 1555, trykt af Hans Vingård. De danske almanakker indeholder til og med 1833 månens gang i dyrekredsen, de svenske til og med 1900.

Almanakken blev hvermands bog. Omfanget forblev lille. Men mens vi ikke har mange muligheder for at stifte bekendtskab med den nødvendige mundtlige tradition, som fulgte billedkalenderne, er vi måske i stand til at finde bøger, som supplerede almanakken m.h.t. lægeråd.

Åreladning og Bonde-Practica.

Henrik Smids Lægebog, første samlede udgave kom 1577, er vidtberømt, og det hører til dansk almenviden, at den er kommet i mange oplag, og har haft en folkelig udbredelse.

Derfor undrer det een i Biblioteca Danica at kunne konstatere at den er kommet i 3 oplag i 1500-tallet, eet oplag i 1650 og ingen i 1700-tallet! I slutningen af 1800-tallet kommer den igen i flere udgaver, men for den periode, der her er tale om, må gælde at udbredelsen ikke kan have været kolossal. Derfor kan den jo godt have været betydningsfuld.

For hele perioden 1500 - 1800 kender Biblioteca Danica nogle og tredive titler »Populære lægebøger». Kun 14 af disse har haft mere end eet oplag. Set under denne synsvinkel hører Henrik Smids Lægebog til blandt dem med mange oplag.

Med den vægt tiden lagde på åreladning, må det være rimeligt at medregne bøger herom til »populære lægebøger», selvom Biblioteca Danica har placeret dem i andre rubrikker. Almanakken, de omtalte salmebøger, planetbøger og Bonde-Practica må med.

Henrik Smids lægebog bygger helt igennem på det humoralpatologiske grundlag, men det forudsættes nærmest bekendt hos læseren, hvad da også nok har været tilfældet, for den kreds af mennesker den kunne henvende sig til i midten af 1500-tallet.

Flere kapitler omhandler åreladen, udover at åreladen ved de enkelte sygdomme angives som lægemiddel. Henrik Smid siger imidlertid, at han anser det for nødvendigt særskilt at afhandle åreladen, da den anvendes meget både af syge og raske. Han er langt mere udførlig end forfatterne til rådene i Salmebogen fra 1553. Men midlet til at kende månens gang i dyrekredsen afhandles ikke nærmere, men underforstås kendt, idet han anbefaler åreladning i vægten, skytten og vandmanden »dog med så skel, at man ikke årelades udi det ledemod, som samme tegn regerer over». Karakteristisk nok er den citerede sætning bortredigeret i en udgave fra 1859, hvor man ikke mere kunne hente hjælp i så henseende i almanakken!

Han beskriver kravene til den der skal årelade, angiver tegnene på at overflødige vædske regerer, anviser tiderne for åreladning, afhandler om nyttige og skadelige følger af åreladning, beskriver det aftappede blod. Skriver om de ulykkelige dage, og om koppsættelse.

Disse profylaktiske regler for åreladning, gør efter deres omfang og indhold ikke Henrik Smids Lægebog til noget særligt i denne henseende. Det er fyldigere, end hvad vi senere præsenteres for hos Niels Michelsen Ålborg »Medicin eller Lægebog» 1633. I kraft af, at det er ganske alment, er det langt mindre end i »En astronomische beschriuffelse etc.» udsendt 1594 af Lorenz Benedict (der bl.a. indeholder næsten hele Bonde-Practica).

I »En skøn Planete-Bog» fra 1710 henvises man ikke kun til at tage hensyn til månens gang i dyrekredsen, men også til »månens 28 mansions eller våninger» (huse). En udførlig tabel giver over nogle sider hjælp hertil. Tre oplag af denne bog kendes fra 1700-tallet.

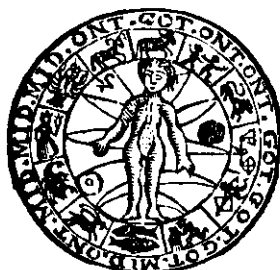
Den bog, der helt eksplicit giver grundlaget for det humorale system og gør det tilgængeligt som system for en jævn læser, er »Bonde-Practica eller Vejr-Bog», 1. kendte danske udgave 1597.

Fra perioden kendes flere anti-bondepracticaer, og flere som blot udnyttede den berømte titel, således at man kan tro at Bonde-Practica er en litteraturgren og ikke een bog. Den sidste komplette danske udgave er formodentlig den fra 1804, selvom det ikke kan afvises, at yngre udgaver med dette årstal findes. I samme periode hvor Henrik Smids Lægebog kom i fire oplag kom Bonde-Practica i ikke mindre end tyve oplag.

Vi kan ikke vente, at dette skulle give anledning til positive efterretninger, således som de findes om de novellistiske folkebøger, der af romantikken fik værd som litteratur. Bonde-Practica repræsenterede det, der bekæmpedes. Hvem der end har læst den, og hvorfor - så har den altså været der. Set i lyset af perioden er det da værd at notere sig, hvad den indeholdt, og hvad den gav mulighed for at kunne bruges til, hvis nogen har villet.

Bogens indhold lader sig beskrive fra mange vinkler. Lad os her stille det enkle spørgsmål: til hvad hjælp kunne Bonde-Practica være ved åreladning? Vi får da som svar, et ret tæt net af hovedsagelig profylaktiske regler:

Denne Figur viiser de Tolv Him-
mel-Tegn, til Efterretning for dem
som vil lade sig Aarelade.

Hvo Medicamenter vil tage til sig,
Du agter en Tiiden, trøe kun mig,
Han giver sig selv i Nød og Fare,
Om denne Figur han en tager vare.

Jeg raader dig, lad en de Aarer flaae,
Naar de Tegn regierer, som du ikke maat;
Men dem Figuren dia mon aabenbare,
Dem kand du aabne foruden all Fare.

Vilt du have Helbred i naturlige Tiid,
Merk Tolv Himmel-Tegn paa Menneskens Lid,
Særdeles med Kopper og Aarer at flaae,
Saa kand dit Blod renses, du Sandhed kand faae.

Om Hovet: Verk.

Jeg vil dig lære, hør og merk,
Haver du for dit Hoved megen Verk,
Din Tommel-Fingers Aare skal du lade flaae,
Saa skal din Hovet-Piine forgaae.
Eller; Om du haq i Hovedet Verk maatte faae,
Dermed skal du adbaere dig saa:

E 3

En

*I den her omhandlede periode formidledes livsvisdom
i sindbilledlige illustrationer med en overskrift, ledsa-
get af en forklarende tekst, helst på vers.
Sådanne **emblem** findes der mange af i Bonde-Prac-
tica. 14) Ovenstående gengivelse må på sin tids vilkår
altså forstås som en ikonografisk helhed. Trykfejlen
i sidste linie er talende: sundhed er blevet til sandhed.*

1) almene regler om og advarsel mod åreladning, 2) åreladningsmanden (se illustration), 3) hvilke årer som skal slås ved hvilke sygdomme, 4) diætreger for tiden efter åreladning, 5) advarsel mod at årelade i hundredagene, 6) om stjernebilledet er godt at slå årer eller kopsætte i, 7) planetenes betydning for åreladning, 8) hvordan man finder planetens time, 9) om de fire tider om året og disses forhold til åreladningen, 10) vindenes kvaliteter og forhold til sundheden, 11) en regel om de fire elementer : hvilken del af dagen elementet regerer, 12) forklaring på om månen er i til - eller aftagen, 13) menneskets natur, efter det stjernebillede man er født i.

Hvis man tager udgangspunkt i den svenske Bonde-Practica kan man måske få det indtryk, at bogen består af en løs redigering og en tilfældig sammenstilling af tekster, da den ret sent har taget nyt stof ind.

Set fra synspunktet åreladning når den dog som den danske blot kompasset rundt. Det forudsættes, som i Henrik Smids Lægebog, at man andet steds kan finde månens gang i dyrekredsen. Og ingen benægter at bønder faktisk havde almanakken. Hvad gavn havde man af almanakker, hvis man ikke kunne læse?

Det kan måske ikke afvises, at Bonde-Practica især mod periodens slutning kan være blevet læst som »litteratur«. Faktisk var det dog ellers det omvendte, der skete: at litteratur læstes som virkelighed 12).

I medicinens historie er der langt mellem de mest-vidende og folket. Hvordan det stod til i 1700-årenes slutning, kan ses af, at man om en mand som J.C.Tode, læge, digter og udgiver af flere tidsskrifter, må sige, at hans kendskab til datidens anatomiske physiologiske og fysisk kemiske viden var ringe. Det siger vel ikke noget ondt om Tode, men det siger os at denne viden overhovedet var så lidt udbredt, at vi har svært ved at forestille os det. Todes hovedfortjeneste siges det, var hans forsøg i 1790'ernes slutning på at popularisere de Salerno-leveregler, som han ved sin danske gengivelse gjorde tilgængelig for sine landsmænd! I en anden form ganske vist, så det var vel netop det Bonde-Practica havde gjort i 200 år.

Von Snydenstrup eller Oprigtig Almanakmand?

I 1700-tallet klinger humoralpatologiens æra af. Og de populære lægebøger afsværges ikke åreladninger, men den astrologiske begrundelse. En ny holdning søges udbredt, skønt det ikke altid er let at se hvilken.

Helt indtil 1717 udregnedes almanakken af astrologikyndige computister 13). I 1779 lykkes det Th. Bugge at få solen adskilt fra planeterne i almanakkens tegnforklaring, men da han ville afskaffe vejrfordisigelse, faldt salget så mærkbart, at forlæggeren måtte bede om at få det igen. Det fik han, på det vilkår, at han selv satte det i. Om han dermed også selv fik ansvaret for »månens gang i dyrekredsen« ved jeg ikke.

I »Den oprigtige Almanakmand« af C.G.Steinbeck, København 1797, oversat fra tysk, og med forord af Bugge, antydes det, at bogtrykkeren lader sin skrædder drysse rundt med tegn for ondt og godt og månen i krebsen etc. Oversætteren tager i en note forbehold for kapitlet for Danmarks vedkommende, men bringer det, »fordi mange v.h.a. gamle almanakker og planethøger dog retter sig efter sligt«. Men Bugge kaldte sig i hvert fald »priviligeret løgner«, når han holdt forelæsninger om almanakken. Dette fortæller Rasmus Nyerup, der selv i et par år har sat vejrliget i almanakken: »Ved at begå bemeldte synd mod sandhedens ånd, søgte han vel at berolige sit sind med hin Snydenstrupske argumentation i Vonner & Vanner: at aldenstund i Universitetets tilforordnede og direktør Schultz endelig ville, at der skal lyves for almuen, og en jo for betaling skal agere vejrfrophet, så kunne han ligeså godt tage mod disse blodpenge (sic!) som en anden«.

Dog Nyerups samvittighed vågner ved at se »en stakkels jævn troskyldig bonde i al enfoldighed ty til sin almanak, for at erfare, hvordan vejret ville blive i næste uge«.

Bartskærerlavenes skytshegener var brødrene Cosmus og Damianus. I katolsk tid var et offer til disse helgener så nødvendigt som at søge hjælp hos bartskæreren. Ofte afbildes de med et blodkoppeglass og en åreladekniv. I Udbyneder Kirke i Jylland ses de med salvekrukker eller koppeglass (?) og åreladekniv (?) eller spatel. (foto: poj 1978).

Steinbecks bog er forøvrigt et eksempel på sober folkelig oplysning. Som Bugge skriver i forordet, i et sprog, som er meget forståelig, for dem for hvilke han har skrevet. Den svarer godt til andre af tidens folkeoplysende forsøg, således som når en professor i matematik genudgav Søren Mathiesens Regnebog.

Første del af Den oprigtige Almanakmand er en dialog mellem almanakmanden (folkeoplyseren!) og August (almuen!) hvor den sidste ved sokratiske metode ledes fra sin tidligere, forkerte opfattelse, til den nye, rigtige, ved egne overvejelser og forsøgsopstillinger. Almanakkens »Månen i krebsen» afsløres derved som en beskrivelse af en kendsgerning, der ingen magisk indflydelse kan øve på menneskelivet. På samme vis bliver åreladning nok noget, man kan modtage råd om at gøre eller ikke gøre »men dette hører ikke til astronomien men egentlig til lægevidenskaben».

Anden del af bogen slutter med en praktisk anvisning til, hvorledes man på grundlag af bogens tabel med søndagsbogstav, epakt og helgendag selv kan lave sin almanak.

Men gennemslagskraft havde bogen ikke. Først med virkning fra 1833 var vejrforudsigelserne ude af den officielle almanak, og i 1834 forsvandt så også månens gang i dyrekredsen. Skønt denne sidste principielt blot var en faktisk beskrivelse, når dyrekredsens placering var fastlagt, var den en anstødssten i kraft af den brug, der blev gjort af den. Dens fjernelse fra almanakken var et led i en ideologisk strid.

At også samtiden oplevede det på denne måde, kan ses hos Grundtvig, i Nordens Mythologi 1832. Han skriver vendt mod dem, der vil gøre de gamle nordiske guder til symboler på sol, måne og stjerner, at de behandler de gamle mythe-smede, som var de klokkefår »når man vil indbilde folk, at de med alle deres store sind-billeder kun ville afbilde, hvad alle folk så for deres øjne, og hvad der nu ikke engang tåles i almanakken». Det sprutter til alle sider, men genklangen af den offentlige debat om almanakreformen og forargelsen derover, er tydelig nok. Det havde taget 50 år at få reformen igennem, måske er denne kendsgerning den eneste meddelelse vi har fra den tabende part. Hvis det er, synes jeg det ikke er så lidt endda.

Noter og kilder:

Kilder omtalt i artiklen med forfatter, titel og år er ikke medtaget i kildefortegnelsen. Oplysninger som er af indlysende oprindelse jvnf. kildefortegnelsen, har ingen notehenvisninger, oplysninger fra Fåhræus heller ikke.

- 1) Merkler und Stamler.
- 2) Tilhører M.Porter. Jvnf. Gustav Henningsen:Kloge folk og Kløge-Søren, s. 70-86 i Det farlige Liv, Kbh. 1978
- 3) poj nr. 11. Ørnskoni kendes ikke i Dansk Folkeminde Samling.
- 4) Hertz s. 16-17
- 5) Wiberg s. 72: 1)dissolverende/evakuerende, 2) konstrigerende/mortificerende, 3) digestive/altererende, 4) restaurerende/roborende.
- 6) Thomsen s. 127
- 7) Gotfredsen s. 333 og s. 342
- 8) Christensen.
- 9) Fossel s. 4-6
- 10) Lithberg: Computus.
- 11) Jvnf. Lithberg: Almanackan, mange mellemled i Tyskland.
- 12) Paulli s. 247-249
- 13) Liebgott s. 47
- 14) Henkel.

Litteratur

- Ahlström, Carl Gustaf: Derivation eller revulsion? s. 41-49 i Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årskrift. Lund 1976. (Om en retsmedicinsk afgørelse fra 1773, som tillægger det betydning, hvor på kroppen åreladningen finder sted)
- Andersen, Niels Knud: (Om danske salmebøger i 1500-tallet). I Ludwig Dietz salmebog 1536, facsimile 1972. (I Dansk Bogfortegnelse 1973-75).
- Anvisning til blodudtømmelse ved åreladning og kopsætning. Udarbejdet for jordemødre ved Sundhedskollegiets foranstaltning. København 1906. (!)
- Bauer, Jos.: Geschichte der Aderlässe. München 1870.
- Bø, Olav: Folkemedisin og lærd medicin. Norsk medisinsk kvardag på 1800-tallet. Oslo 1972. s. 11-43. Indledning (om tiden før 1800.)
- Børthy, Lissa: En dansk billedkalender fra 1513. s. 57-84 i Folkeminder, 12 hft. København 1966.
- Christensen, Arthur: Om lægekunst hos perserne. København 1917, s. 53-55 (refereres Chardin: Voyages. Amsterdam 1735).
- Fossel, Victor: Studien zur Geschichte der Medizin. Stuttgart 1909. s. 1-23: Aderlass und Astrologie im späteren Mittelalter.
- Fähræus, Robin: Blodet i läkekonstens historia. Uddevalla 1924.
- Gotfredsen, Edv.: Medicinens historie. 2.udg. København 1964.
- Grundtvig, N.F.S.: Udvalgte Skrifter. Bd. 5. København 1907, s. 388-389.
- Hauger, Poul (udg.): Lægeraadene i vore ældste salmebøger. I Theriaca: Samlinger til farmaciens og medicinens historie. 3.hft. København 1959.
- Heldvad, Niels: En smuk ihukommelse om menneskets alder efter de tolv måneder i året afdelt. Udgivet af Erik Dal. Odense 1960 s. 81-82 (litteratur om hyrdekalendarer).
- Henkel, A. und Schöne, Albrecht (herausg.): Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des 16. und 17. Jahrh. Stuttgart 1967. Supplement. Stuttgart 1976. (obs! nyt forord).
- Hertz, Herman: Udkast til temperamentslærens historie. København 1856.
- Jansson, Sam Owen: Almanackan och Bonde-Practikan. I det tryckta ordet 500 år. Skansen 1941.
- Johansson, Per-Olof: Bonde-Practica eller Veyr-Bog. Bd.1: Folkelæsning i 300 år. Bd. 2: Facsimile af udgave fra 1744. (København) 1975. Bibliografi og litteratur. Publik. tilføjelse 1976.
- Kroon, John (utg.): Malmø-salmebogen 1533. Facsimile 1967.
- Liebott, Niels-Knud: Kalendere. Folkelig tidsregning i Norden. København 1973.
- Lithberg, Nils: Almanackan. Från astrologisk rådgivare till svensk kalender. Stockholm 1933.
- Lithberg, Nils: Computus, med särskild hänsyn till runstaven och den borgerlige kalender. Stockholm 1953, s. 105 - 128: Cursus Lunae och Tabula Signorum.
- Merkler & Stamler: Reallexicon Deutsches Litteratur. Bd. 2. Berlin 1926-28. s. 719 ff.: Praktika.
- Nyerup, R.: Om den ældste trykte, særskilt udkomne danske almanak (1530) s. 187-214 i Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter, bd. 18, København 1822.
- Om laugsartiklerne for bartskeerlauget. Medicinalhistoriske dokumenter. hft. 3 København 1952.
- Paulli, R.: Bidrag til de danske folkebøgers historie. Særtryk af Danske folkebøger bd. 13, København 1936
- Rasmussen, Alan Hjort: Pest, plage og lægedom, s. 247-270 i Steensberg: Dagligliv i Danmark i 17. og det 18. århundrede. 1620-1720. København 1969.

- Schleisner, P.A.: Island undersøgt fra et lægevidenskabeligt synspunkt. København 1849. s. 170-192.: Det islandske qvaksalvæsen.
- Schmiegelow, E.: Johan Clemens Tode. København 1941.
- Sherrington, Charles: The endeavour of Jean Fernel. Cambridge 1946. s. 60-97: The earliest »Physiology»
- Smid, Henrick: Lægebog 1577. Med efterskrift af Anna-Elisabeth Brade. Facsimile. København 1976.
- Sommerfeldt, W.R. (udg.): Den norske almanak gennem 300 år. 1644-1944. Oslo 1944.
- Svensson, Sigfrid: En skånsk bildalmanacka. s. 253-264 i Kulturspeglar. Studier t. Sam Owen Jansson. Karlshamn 1966.
- Thomas, Keith: Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth - and seventeenth-century England. 1973 (Penguin). s. 333-458: Astrology.
- Thomsen, Oluf: Åreladning i belysning af fortid og nutid. s. 121-127 i Kultur og Natur, København 1928.
- Tillhagen, Carl-Herman: Folklig läkekonst. Stockholm 1958, s. 31, 80-81, 83. (Fotos af folkelig åreladning og kopsættelse.)
- Wiberg, Jul.: Lægeskolen i Salerno. København 1940.
- Wulff, Frederik: Det københavnske barberlavs historie. København 1906.

